

ERDÉLYI MÚZEUM

XV. kötet.

1898.

I. füzet.

A cserkeszekről.

Történeti áttekintés.

A cserkeszek hosszas szabadsághareza, hősies önvédelmi küzdelme az orosz hódítás ellen, a mely a mult század derekától a jelen közepén túl csaknem szakadatlanúl tartott, híressé és rokonszenvessé tette a cserkesz nevet egész Európában.

Magok az oroszok sem vonhatták ki magokat az elismerés és nagyrabecsülés érzete alól, melyet bennök a cserkeszek hősies elszántsága, rettenthetetlen vitézsége s lovagias jelleme ébresztett.

A cserkesz viselet, táncz, fegyverzet, hadakozás divattá vált és elterjedt a Kaukázus legtöbb népe között; a híres orosz kozákság a cserkeszek viseletét, fegyverzetét és harezmodorát vette fel s később a csárok is cserkesz testőrséggel vették magokat körül.

Még javában folyt a harez ellenök a Kaukázus bérezei közt, midőn a meghódolt törzsekből alkotott zászlóaljok hadgyakorlatai bámulatra ragadták az orosz fővárosok közönségét.

Teleki Sándor 1843 tavaszán Liszt Ferenczcel Moszkvában időzvéen, orosz úri ismerőseivel nem egyszer gyönyörködik hadgyakorlataikban s ezt írja róluk édes anyjának máj. 22. kelettel:

„Legnagyobb multságom a cserkeszek gyakorlatait nézni: nincs kedvesebb nép a földön, mint a cserkesz; ha egyedüli fű neim lennék, a cserkeszekhez mennék szolgálni. Mily nép, mennyi elszánás és mily szabadsági érzet erősíti keblököt, az Isten legyen oltalmazójok és megmentőjök. Mily nagyszerű történeteket hallék rólok, alig várom, hogy elbeszéljem otthon, ha haza megyek . . . több poesist történetbe még nem hallék“.

Az akkori hangulat illusztrálására nagyon jellemzők egy magyar embernek Moszkvából írt eme sorai a cserkeszekről.

Az orosz hatalom felülkerekedése után csakhamar napi rendre tért a világ a cserkesz kérdés felett. A cserkeszek nagyobb része kivándorolt,

az otthon maradtak úgy-ahogy beletörődtek a dolgok új rendjébe s most minden esőndes a Kaukázus völgyeiben és bérezei közt.

Az orosz hódítás megnyitotta az utat az addig kevésbé ismert ottani népek viszonyainak, sajátságainak megismerésére és másokkal is megismertetésére. Utazók, tudósok és kutatók azóta egész könyvtárt írtak össze a Kaukázus bérezei között és lejtőin élő népekről s a eszkeszek ismét emlegetetté kezdtek válni, újabb időben hazánkban is.

Minket közelebbről is érdekel a kérdés, mert a eszkeszek s főkép ezeknek keleti külön ága a *kabardok*, különös vonzalommal s rokonszenvvel vannak a magyarok iránt (a mit az orosz írók is is elismernek és emlegetnek) s hagyományaik szerint a magyarokkal rokonságban állanak.

A történelmi összeköttetést a kabarokkal történelmileg is igazolni tudjuk s nagyon valószínű, hogy a eszkeszség többi ágával is vérségi összeköttetésben vagy legalább is sokszoros érintkezésben állhattak a magyarok, midőn a Kaukázus felett elterülő pusztákon s a Meotis-tó (Azowi tenger) környékén a eszkeszek szomszédságában laktak.

Valóban a eszkesz nép jellemében, szokásaiban, viseletében, életmódjában, lovagias és harezias erényeiben sok rokon vonást mutat a régi magyarokéhoz, a melyek figyelmet és tanulmányozást érdemelnek.

Volt alkalmunk 1895 nyarán a Zichy-expedizio alkalmával néhány hetet a Cserkeszföldön tölteni s a mennyire annyi idő alatt lehetett, életviszonyaikat, sajátságaikat megfigyelni.

Mínthogy ezeket az észleleteinket eddigelé nem publicálhattuk s kevés reményünk lehet, hogy azt egy, az expedizio lefolyásának egész történetét és eredményeit felölelő munkában tehetnők, erkölcsi kötelességünknek tartjuk, ezeket — a eszkeszokról legalább — rövid összefoglalásban előadni.¹

Mielőtt azonban ezeket úti tapasztalataink alapján megtehetnők, előbb a eszkeszek történetére kell egy futó visszapillantást vetnünk,

¹ Zichy Jenő gróf Kaukázusi és Középázsiai Utazásai eddig megjelent két kötetét: „A gyűjtemények leírása“-t a gróf úr megbízásából dr. Jankó János és dr. Posta Béla a n. múzeum (a melyeknek a gyűjtemény átadatott) tisztviselői írták. Ők nem vevén részt az expedizioiban, saját észleleteik alapján természetesen nem írhattak. Z. J. gr. az előszóban „A magyar faj vándorlásá-

a mennyire az olyan népről, melynek magának irodalma nincs, a szomszédos cultur-népek feljegyzései és irodalma alapján lehetséges.

I.

A Fekete-tenger keleti partjától a Terek folyó völgyéig s a Kubán folyótól délre a Kaukázus hegység főgerinczéig terjedő föld az, mely ősidóktól fogva mint a cserkeszek hazája volt ismeretes. Ez ma már csak a *multra* nézve áll, mert az oroszokkal vívott önvédelmi harcok alatt, a múlt század végén s e század első felében, az őslakók a tengerpartról s a Kubán alsó vidékéről a Kubán mellékfolyóinak völgyeibe és összébb szorultak s végleges meghódítatásuk után (1864) a nagyobb rész (m. e. 400,000) kiköltözött Törökországba, hitsorsosaik közé, hogy az orosz elnyomást kikerüljék.

Az egykori Cserkeszföldön így most csak egyes cserkesz szigetek vannak Jekaterinodár közelében, a Kubán balpartján, a Bjelája, Lába, Urup, a két Szelenesuk alsó- s a Kubán meg a Kuma felső völgyeiben. Ezek a tulajdonképeni cserkeszek vagy adighék.

Ezektől különválva keletre a Malka, Bakszán, Csegem és Terek völgyében lagnak a rokon kabardok, kiknek tartományát a Terek két részre osztja: a nyugati *Nagy-* és a keleti *Kis-Kabardú-*ra.

Cserkeszeknek nevezik általában a Kaukázus észak-nyugati részének őslakóit, szorosabb értelemben ezeknek is csak a nyugati, egymással közeli rokonságban álló csoportjait. Ők magok e nevet nem használják s *adighé* néven nevezik magukat.

A tulajdonképeni cserkeszek, vagyis adighék (*adiche*) ezek: a *sapzik* (*sapzieh*, *sapsug*), *abaza*, *abadzsch* és *beszléni* törzsek; a cserkeszek közé tartoznak még a magokat szintén adighé-nek nevező *kabardok*, csak tévesen számítható hozzájuk a *karaesáj* és *abkház* nép.¹ A két

ról írván, (a XLVII. l.) ezt mondja: „Publicationomat 3 részre tervezem. Az *első az utazások leírását fogja nyújtani*, a második a gyűjtemények ismertetését foglalja magában, a harmadik végül a kutatások eredményéről számol be. És ez a beosztás okolja meg, hogy a *jelen kötet miért a II-ik.*“ — Ámde ez a „jelen kötet“ a címlapon már „I“-nek van írva. Nem tudható tehát, hogy lesz-e egy még előbb, az utazások leírását nyújtó kötet?!

¹ Jankó János is „meglehetősen bizonyossággal állít“-ja ezt: egynek vévén az *abkházt* az *abáz* helyesen (*abaza*) *abadzsch*, *abassza* (?) s más nem létező cserkesz népekkel (U. ott 101. l.)

utóbbi nyelvben teljesen különbözik, a többiek csak nyelvjárásilag, de egymást megértik.

A tulajdonképeni adighékat (a mennyire a történelem világa terjed) eredeti őslakóknak tartják. Ezek azok, a kiket már a régi görögök és latinok ismertek a Fekete-tenger nyugoti partjain s zigoí, zikhoí, zékhoí (ζυγοί, ζιχοί, ζιχοί, ζιχοί, ζιχοί), a bizancezi történetírók (latinul) *zigii*, *zichi* név alatt ismernek s a kiknek országát *Zichia*-nak írják. Ennek a régi *zich* (vagy *zikh* és *zék*) népnek ivadékai a mai tulajdonképeni eserkeszek vagyis adighék.

Magát az *adighé* (adiche) nevet is a régi *zich* névből származtatják, a *sapzich*-ben még tisztábban maradt fenn a régi név.

A eserkesz nevet némelyek újabban keletkezett névnek mondják s (mint Klaproth)¹ és mások rokon hangzású török, tatár vagy persa szavak összetételéből származtatják. Erckert ny. orosz tábornok, a Kaukázus népeinek egyik legalaposabb ismerője és ismertetője, azt hiszi, hogy a eserkesz szó a *csara-szűsz* tatár kifejezéstől ered, a mely (szó szerint: háztalan, vagyontalan, Stätte ohne, Mittel ohne) kóbor, hontalan, törvényen kívül álló, (a magyar „szegény legény“) értelemben használtatik. Rokon jelentésű ez a „*kazak*“ szóval, mely keleten rablót, szökevényt jelent s melyben a régi kozákság jelentése s talán neve is rejlik. A Dnyeper melletti *Cserkaszy* s a Don melletti *Cserkaszk* város neve ilyen hazátlan bujdosóktól ered, a kik eserkeszeknek neveztettek s ezeket a városokat alapították.² Az erőltetett (*csara-szűsz*) szószármaztatáshoz megjegyzi, hogy mások a eserkeszt a persa *cseri-kesz* szótól származtatják. E szerint sereg-embert (Truppen-Mensch), harezost, katonát jelentene.³

Valóbbszínű, hogy a büszke, nyakas eserkeszek neve a persa *szer-kes* (engedetlen, meg nem hunyászkodó) melléknévből ered.

Erckert is lehetségesnek tartja azonban a eserkesz névnek a régi *kerket*-ektől származtatását. Mert sokan vannak, a kik a *cserkeszt* ősrégi névnek s a *kerketek* ivadékainak tartják. Már Herodot idejében volt egy *Karkinitis* város a taurai Chersonesus nyugati

¹ Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, Gotha 1796—97.

² Erckert: Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig, 1887. 109 lap.

³ U. ott 110 l.

részn. A legrégebb írók a Fekete-tenger észak-keleti partvidékének lakóit *kerket*-eknek írják, a mely népvévet Strabo is említi a helyökben később feltűnt és uralkodóvá vált *szak* népnévvel együtt. Kr. u. az első ezer év vége felé a *kerket* név eltűnik. Edrisi és több keleti író *terkes*-sé változtatják a *kerket* nevet s ezzel volna rokon a *cserkesz* elnevezés, melyet aztán az oroszok és az európaiak átvettek. A konstantinápolyi törökök és olaszok, a kik a középkor vége felé gyarmatokat alapítottak a Cserkesz-föld nyugati partjain a *cserkesz*-ből az ő lágyabb nyelvükön a *circasssi* szót képezték. Innen jött aztán a *Cirkassia* név. A XIII. században a mongol-tatár khánokhoz utazó Plan Carpin és Rubruquis a *cserkesz*eket *kergis* névvel említik, a mely szintén a *kerket*-ből (nem a *kirgiz*-ből) származik.

Biborban született Konstantin császár (a X. sz. közepén) *Zichia* mellett, ettől keletre a hegyek között egy *Kazachia* tartományt említi. E *Kazachia* névben Koch a tengerparti *Zichiától* való megkülönböztetést lát csupán.¹

Masudi a Konstantin kortársa a *cserkesz*eket *kések*-nek nevezi, szerinte a szó persául büszkét jelent. Más keleti írók *kazak*-nak írják őket. A georgiaiak is „*kazach*“-nak nevezték. Ugy látszik, hogy a kabardok beköltözése idejéig magok a *cserkesz*ek is *kazáknak* nevezték magokat, miként a régi orosz krónikák. Az ossetek máig is úgy nevezik őket. A *cserkesz* név azonban nem enyészett el egészen: Chalkokondylas a XV. sz. bizancki történetíró csarkaszoknak (*τσαρκασοι*) nevezi őket.

Karamsin szerint a Dél-Oroszországban kóborló néptörzseket régentén általában *cserkesz*eknek nevezték. *Cserkesz* és *kazák* tehát egymással rokon, sőt ugyanazon jelentésű s általánosan használt névnevezet volt. A tulajdonképeni *cserkesz*ek aztán (Koch szerint) vagy megkülönböztetésül a kóborló, rabló fogalomnévvé vált *cserkesztől*, vették fel a régi *zich* névre emlékeztető *adiche* (*adighé*) nevet, vagy egyik uralkodó törzsüktől vették át ezt a ma használt nevezetet. A georgiaiak máig is *zikh*-eknek nevezik őket.

A nép neve tehát, mint maga a nép is, sok változaton és keveredésen ment keresztül, mióta a történelem színpadján legelőször feltűntek.

¹ Karl Koch: Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus. Stuttgart, 1842. I. k. 344 l.

A legnagyobb keveredést kétségkívül a népvándorlás okozta, midőn a hunok fellépésétől kezdve egész a mongol-tatár járásig egy évezreden keresztül a keletről nyugat felé nyomuló, különböző népek országútja a Kaukázus északi lejtői felett elterülő pusztákon vezetett keresztül. Itt érintkeztek, keveredtek a eszkeszek az avar, bolgár, kozár, magyar, besenyő, kun, később a tatár népekkel. Hogy a magyarokkal, kik az V. századtól a VIII-ikig szomszédságukban laktak, sokféle történelmi és vérségi kapcsolatban voltak, mutatja nyelvük, testi és lelki sajátásaik, egész karakterök. Ezt az ethnologiai rokonságot nem csak mi észleltük. Beszé-t,¹ mint magyart nem említve, Ereker is ír erről. A eszkeszek szabadságszeretét, harezias természetét, törzsszerkezetét tárgyalva, magyar hatást lát ezekben.² A eszkeszség legnagyobb törzsével a kabardokkal a rokonság történetileg is kimutatható.

A népvándorlás nagy világháborújában hajótörést szenvedett népek asyluma, végső menedék helye rendszeren a Kaukázus természetalkotta földvárjai voltak. Így kerülnek a népek torlódása következtében a hunok és avarok föltételezett töredékei (nevöket megőrizve) a Kaukázus legkeletibb bérzes fősíkjaira a Dagesztánba. A Szamur-völgyében lakó *kürin* népben is a hunok utódjait vélik felismerhetőnek a Kaukázus ethnografusai, nyelvészei. A magyarok egy része is ide (Persia felé, a melynek határa akkor a Kaukázusig terjedt) vándorolt vissza Lebediából, midőn a másik nagyobb részt a besenyők nyomása nyugat felé új honfoglalásra indította.

S tényleg itt vannak, mint a eszkeszség ma napság legnépesebb, legkeletibb ága, a *kabardok*: minden valószínűség szerint édes testvérei azoknak a kozároktól elszakadt s a magyarokhoz esatlakozott *kabar*-oknak, a kik a magyar nemzet nyolezadik törzsét alkot-

¹ Besze János Károly: Voyage en Crimée, au Caucase en 1829 et 1830, Paris 1838.

² „Auf diesen — úgymond — scheint früherer . . . Einfluss eingewirkt zu haben . . . sowie vielleicht Stammesverwandschaft mit den Magiaren“ stb. (Id. m. 97 l.) Továbbá „Auffallend ist die Sympathie, die die Kabardiner für die Ungarn haben. Sie wurzelt in der Ueberzeugung einer Stammesgemeinschaft oder früherer Nachbarschaft.“ (103 l.) „Auffallend ist ein Theil des Nationalkostüms der Kabardinerrinnen, der ganz an das ungarische Husarenkostüm erinnert, ja den wesentlichsten Bestandtheil desselben darstellt.“ (104 l.)

ták s a kikkel (mint az egykorú Konstantin császár írja) rokon nyelvet beszéltek.

Ezeket nem is tartják ősi autochton benlakóknak, tehát a régi Zichia lakóinak, nem tartoznak a tulajdonképeni adighékhez, a kik a Kubán folyó körívétől a Fekete-tengerig laktak és laknak máig is, míg a kabardok a Kubán felső folyásától keletre a Malka, Bak-szán, Cserék, Csegem és Terek völgyeiben a Nagy- és Kis-Kabarda tartományban laknak.

II.

Ám lássuk a Kaukázus felett elterülő pusztákon tanyázó magyarok s a szomszédságukban lakó kabarok s más kaukázusi népek érintkezésének történeti nyomait.

A népvándorlás egymásra toluló hullámveréseiből a góthok, majd a hunok s nyomukban a magyarok (akkor még ungor, onogur, hunogor név alatt) tűnnek föl a Meotis és Pontus környékén.

A magyarok 457 körül (Kr. u.) költöztek a Kaukázus északi vidékére, a Kuma és Kubán folyó mellékére a Meotiszig, a Volga-Ural folyó közén lévő előbbi hazájokból. A bizancziak ekkor már közvetlen érintkezésből ismerték őket a Konstantinápolyban járt hunogor követek révén (az egykorú Priskus Rhetor tudósítása szerint.).

Attila világbirodalma bukása után a hunok nagy része visszavért a Fekete-tenger vidékére s megbízható történeti adatok igazolják (épen az egykorú bizanczi írók), hogy Attila hunjainak utódai és a magyarok a VI. és VII. évszázadban a Pontus mellékén egy és ugyanazon szövetséges államban éltek s hogy ott egy második, az elsőnél kisebb hun birodalom keletkezett, melyben benne voltak a magyarok (az unogorok) is.

A Meotis mellékén lakó hunok és hunogorok királya, *Gorda* (görögösen *Gordasz*)¹ a VI. sz. elején szövetségese volt a bizancziaknak, maga is járt Konstantinápolyban, a hol keresztyénné lett s népe egy része szintén fölvette a keresztyén vallást; a magyarok zöme ellenben a régi hithez maradt hű.

¹ E görögösen elferdített név rokon hangzású a *Kuridakh* névvel, a hogy Attila idejében az Alsó-Don és Volga közti vidéken lakó akaczirok egyik törzsfőnökét nevezik,

Ennek az ősi hithez ragaszkodó résznek épen a fejedelem öcsese *Muager* (Magyar) állott az élére, a ki aztán bátyját legyőzvé, ő választatott fejedelemmé (528-ban Kr. u).¹ A *magyar* nemzet nevét minden valószínűség szerint ettől a fejedelemtől nyerte, miként a ozmanli törökök Ozmántól, vagy az őzbégek, szeldsukok, nogájak hasonló nevű fejedelmektől, — vagy miként a középpázsiai XV—XVI. század *Madsar*-nak nevezett török nép Sejbani fiától *Madsar*-tól néveztetett.²

Érdekes és alig a véletlennek találkozása, hogy midőn ez a *Magyar* nevű fejedelem uralomra jut népe felett (528.): épen abban az időben (528.) épül a *Kuma* mellett *Nagy-Magyar* (a későbbi Ulu-Madsar)³ város. A Kuma vidékén ezenkívül máig is van még egy *Madsar* előnevű sós tó. Mindezek méltán arra a következtetésre vezethetnek, hogy a *Magyar* törzsének, kitől a nemzet neve eredetett, ekkor a Kuma vidéke volt a szállása.⁴

Ez időtájtban a Maeotisz mellékén, főképen Boszporus (a mai Keres) városában élénk forgalom volt a városi görögök és a pusztai hunok s hunugorok (magyarok) között a görögök és magyarok közt a VI. században folytatott kereskedésről az egykorú goth származású író Jordanis is emlékezik. Ő jegyezte föl, hogy a görög kereskedők a Fekete-tenger partján lévő városokban magyaroktól szokták vásárolni a menyétbőrt, melyet ezek a Kaukázus és talán az Ural vidékéről is szállítottak.

Priskus (457) Agathias (536—582). Jordanis (550), Theophylactus Simocatta (VII. sz. elején) görög írók mind ismerik a magyarok őseit a hunugorokat (azaz hungárokat) s hazájukat a Kaukázus felett a Kubán folyó vidékén s a Meotis keleti partjain tudják és írják.

A hun-magyar nemzeti mondákban fentartott Hunor és Magyar regéje maga is minden valószínűség szerint annak a történeti igaz-

¹ Ld. bővebben Thury József értekezését „A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai“ Századok 1896. évf. 914. l. Milleniumi M. Történet I. k. 8. l.

² U. ott 912. 914. l.

³ Gr. Kuun Géza *Relationum Hung. cum oriente historia* II. k. 65. l.

⁴ Turkoly Sámuel 1725. Asztrakánból írt levelében ezt mondja erre vonatkozólag: „A magyarok királya pedig lakott *Kuma* nevű folyóvíz mellett, melynek palotái jóllehet rongyossak, de ma is fennállanak és azon falu helyet ma is hívják itt való pogány nyelven *Magyar*-nak“.

ságnak a megregésítése, midőn a hunok és magyarok együtt laktak a Pontus vidékén. Sőt a leányrablás regéjében szerepő nevekben u. m. *Belár* és *Dül* király neveiben is történeti valóság lappang, mert a bolgár nép, melynek uralkodó családja *Dulo* nevet viselt, szintén tagja volt a hun és magyarral közös itteni államszövetségnek, melyben a főhatalmat előbb a hunok, majd a magyarok, közben az avarok s egy ideig a bolgárok gyakorolták.

Tudjuk azt is, hogy Kuvrát a bolgárok, kuturgurok (hun iva-dékok) és unugurok (ungarok) fejedelme 635. tájban lerázta az avarok igáját és Heraklius görög császárral szövetségzett (634—641.)¹

A bolgár hegemonia alatt állott hun-magyar-bolgár szövetséges állam Kuvrát halálával a kazarok nyomása következtében felbomlott. A bolgárok egy része a Volga derekához tolatott fel, más része 679. átkelt a Dunán s a mai Bulgáriát alapította. A magyarok zöme valószínűleg akkor költözött át a Don tövére.

A magyarok a VIII. évszázad folyamán és a IX. elején a Don és Dneper közti (Krimet is magában foglaló) u. n. *Lebediá*-ban laktak, melyet két egykorú latin író (a ravennai névtelen és Livanus philosophus) *Onogoriá*-nak (azaz Ungariának) nevez, a magyar hagyományok pedig *Dentu-Moger* földnek (Dontövi Magyarországnak) mondanak.

És itt történik a kazaroktól elpártolt *kabarok* csatlakozása a magyar néphez, a kiknek hét törzséhez nyolezadikúl járultak. Rokon nép lehetett, mert egymás nyelvét (Konstantin császár feljegyzése szerint) eltanulták, a mi csak rokon nyelvű népek között lehetséges.

A magyarokat s velők egyesült *kabarok* a besenyők támadása szorítja ki (835. előtt) a dontói *Lebediá*ból, a mikor is a nép zöme *Etelköz*be (Európában a negyedik hazájokba) költözött át, egy része azonban visszament keletre Persia felé, melynek határa ekkor a Kaukázusig terjedt.

És itt, ha a Kaukázus fölött máig is ott lakó *kabard*-okra (az u. n. cserkeszek keleti törzsére gondolunk), önkénytelenül arra a gondolatra kell jönnünk, hogy ezek a *kabardok* és a többi rokon u. n. cserkesz törzsek a *Lebediá*ból keletre visszatért *kabarok* és részben tán magyarok utódai.

¹ Theophanes : Chronographiaja bonni kiadásában 546. stb. I.

Valószínű és természetes ugyanis, hogy a tovább költöző magyarságtól Lebediában elvált és a Kaukázus felé visszatért nép zöme azokból került ki, a kik csak nem rég esatlakoztak a magyarokhoz és velök még teljesen össze nem forrhattak, tudniillik a *kabarok* népéből.

De hogy nemcsak kabarok voltak a visszatértek és részben eredetileg ott maradtak, következtetni lehet abból is, hogy a számban legtöbb kabardok között és mellett ott vannak a velök közel rokon, nyelvileg tőlük csak szójárásban különböző, de máig is külön eredetük emlékét és nevüket megtartott más eszkesz népek: sapzik, abaza, abazech, beszlení stb. nevűek, melyek rokon népeknek különböző törzsei lehettek eredetileg.

Ezeket a hun és magyar népből a Kaukázus felett visszamaradt s részben Lebediából visszatért népeket ismerte és említi Szkülaksz XI. sz. bizanczi író, ezt írván róluk: A turkok (a hogy a későbbi görög írók a magyarokat nevezték) hun-féle nép s a Kaukázus hegyektől észak felé laknak. Pannoniában az Isztrosz (Duna) mellett is laknak turkok, kiktől Leo császár a bolgárok ellen segítséget kapott (895.)

Egy sinai évkönyv (Jüan-si) is említi 1223-ból a magyarokat a Kaukázus többi népeivel együtt, köztük az ubadzsigi (abadzsch) és a sierkesu (eszkesz) népet.¹

Ezek a Kaukázus feletti magyarok mint az arabok szövetségesei 840 és 841-ben beütöttek Kis-Ázsiába, Örményországba és Theophilus császár ellen hadat viseltek. A Fekete-tenger keleti partján elterülő régi *Zichia* és az abkházok földjén át, a Kaukázus nyugati lejtője alatt, vagy még könnyebben a Fekete-tenger keleti partvidékén lehajókázva, közel érték a Kaukázus déli tartományait, a hol már előbb is jártak magyarok, mikor még az egész nemzet a Kaukázus vidékén lakott.²

Már egy VI. sz. író (Agathias 536—582.) említi az I. Justinianus görög császár (527—565.) alatt viselt perzsa háboruk elbeszélésében, hogy Kolehis (a mai Kutaisz, Immeretia fővárosa) tartományában van egy *Onogur(isz)* nevű város, a mely attól kapta a

¹ *Gr. Kuun G.* Relationum Hung. cum oriente historia I. k. 114. l.

² U. ott I. k. 94 l. II. k. 65. l. A szó szerint megegyező részeket Zichy Jenő gr. az én kéziratomból vette fel id. munkájába.

nevét, hogy közelében a kolchisiak régebben megverték az *onogur* nevű hunokat.¹

Valószínű, hogy az ugyanezen vidéken a Poti felett tengerbe ömlő *Ingur* folyócska is eredetileg *Ungur* névet viselt s hogy a magyarok emlékét őrzi. Feljebb az abkház földön Szuehun-Kalé tengerparti városa közelében is van egy *Madsar* folyócska, mely valószínűleg szintén a magyarokról neveztetett.

Ilyen történeti emlékek fűződnek a Kaukázus feletti síkságon lakó magyarok és az ottani népek érintkezéséhez. Annyi tisztán kivüláglik ezekből, hogy a magyaroknak a eserkeszekkel, főképp pedig a kabarokkal sokszoros és tartós érintkezésök volt, a minék egymásra hatása megmagyarázza a két nép rokon sajátosságait.

III.

Lássuk immár a eserkeszek újabbkori történetét.

A eserkeszek történetét, főképp addig, míg az oroszokkal közvetlen érintkezésbe nem jutottak (tehát a múlt század elejéig), legnagyobbrészt homály fedi. Nekik maguknak irodalmuk nincs, írásjegyeik sínesenek; sajátosságos torokhangjaikat más nyelv írásjegyeivel visszaadni szinte lehetetlen s eddig e téren kevés is történt. Történetírásuk, régi följegyzéseik vagy okleveleik tehát nincsenek; úgy hogy mindazt a mit róluk megtudhatunk, idegen forrásokból kell merítenünk.

A régi görög írók említik először őket *kerket* (eserkesz) és *zikh* (zék) név alatt. Justinian VI. sz. bizanczi császár idejében *abaza* név alatt említik a kelet-rómaiak a nyugati Kaukázus (Iberia) népét, kik között már ekkor a keresztyénséget terjesztik. A valódi tudományos ismeret körébe a X. évszázadban lép a kaukázusi isthmus, midőn Biborban született Konstantin császár és az arab Masudi ír róla.

A népvándorlás vonja rájuk a figyelmet. Ekkor a Kaukázus feletti fenhatóságért a szomszédos nagy hatalmak, a persák és bizancziak versengenek, a kikhez harmadikúl az arab járúl a VIII. században.

A eserkeszek (zikhék) felett a keletrómai birodalom (melynek a Fekete-tenger partjain gyarmatai voltak) igényelt fenhatóságot,

¹ Gr. Kuun G. m. 85. lap.

a mi azonban csak névleges volt. A szomszédságukban a Volga és Don között elterülő Kozár-birodalom is megpróbálta őket hatalomkörébe vonni, de a kabarok lázadása és kiköltözése s egy részöknek a magyarokhoz esatlakozása mutatja, hogy az nem sikerült.

A mi nem sikerült a messze Bizancznak s a közel kozárnak, inkább sikerült a XIII. sz. a messze Ázsiából előtörő mongol-tatároknak, a kik romba döntötték a kozár birodalmat, elnyeltek kunt, besenyőt, magyar visszamaradt töredékeket s nyomtalanul beolvastották a kipesaki arany horda hatalmas birodalmába s melynek délen a Kaukázus vetett határt.

A eszkeszek is csak úgy tudták megvédeni némileg függetlenségüket, hogy a kaukázusi folyók sík völgyeiből feljebb szorultak. A kabardok ekkori lakóhelyük a mai pjätigorski Öthegey (Bechtan) vidékéről ekkor tolattak feljebb a Malka, Bakszán és Terek vidékére. A nyugati, tulajdonképeni eszkeszek sem kerülték ki a tatár nyomást, máig is több nogáji tatár falu van völgyeikben, auljaik (falvaik) közé ékelve s a karacsáj tatárok át is törtek rajtuk (valószínűleg már az orosz visszatorlás után a XVI. században) s most a Kubán és legfelsőbb mellékfolyói völgyeit ők lakják.

A Fekete-tenger partjain a nogáji tatárok alkottak egy muzulmán birodalmat, a mely aztán *krimi khánságnak* és *Kis-Tatárországnak* neveztetett. A eszkeszek ennek a hatalomkörébe jutottak s bár gyakran vívtak véres harcokat ellenök függetlenségük megvédésére (pl. 1708-ban, midőn a krimi tatárokat az Urup mellett megverik a kabardok); de olykor-olykor kénytelenek voltak adót is fizetni nekik, főkép rabszolgaikban.

A eszkeszek az oroszokkal a tatárok hatalmának megtörése után (a XVI. század derekán) jutnak közelebbi érintkezésbe. Van ugyan történeti emléke annak, hogy már Mstislav herezeg a kiewi fejedelem Nagy Vladamir fia (a ki II. Basileosz kelet római császárral megtörte a kozárok hatalmát Krimben) győzedelmeskedett volna a kazákok (eszkeszek) felett, mi után a Taman félszigeten egy orosz herezégset alakított *Tmutarakhán* név alatt, a XI. században; de a következő században az oroszokat a eszkeszektől elválasztották a kunok és más ezekkel rokon népek, kik aztán nagyrészt a kipesaki tatár birodalomba olvadtak be.

A XVI. század közepe forduló pont a eszkeszek történetében

is. Rettenetes vagy IV. Iván ezár megtöri a tatárok uralmát. 1552. egyik fővárosunkat Kazánt, 1554-ben a másikat Asztrakánt elfoglalja s néhány év múlva a doni kozákok elfoglalják Szibériát s ugyanazon idő tájon a Kaukázus észak-keleti részén előnyomulnak a Terek torkolatáig a eszesenek és kabardok határa közelébe. Innen aztán megkísérelték a eserkeszek leigázását, de egyelőre minden eredmény nélkül. A kabardok inkább a krimi tatárokkal szövöttek, az Öt-hegy (Bechttau) vidéki eserkeszek ugyan meghódoltak 1555. az oroszoknak, de kevéssel azután (1570.) a tatárok által meggyőzötve, visszahódítottak. Az orosz hódítás így a eserkeszeknél minden ponton meghiúsult. Pedig az oroszok a Terek torkolatától messze délre már 1568-ban erődöt emeltek, a Kaspi tenger partja felett a magas hegyoldalon épült *Turki* aulnál (egykor a Kaspi tenger melletti kozárok fővárosa, a mostan virágzásnak indult Petrowsk kikötő város felett a hegy alatt.) Ezt az oroszok a török követelésére (a mely hatalom ez időben dominált a Kaukázusban) lerombolták, de aztán 1594-ben a georgiaiak és protectoruk a „nagy“ Abbas persa sah szövetségében bízva újra felépítették.

Ezzel a hatalmas törekvő persa sahhal a mi akkori uralkodónk Rudolf esászár- király is próbált szövetséget kötni a török ellen. Kakas István kolozsvári polgár hazánkfia követtségének ez volt a célja. Ő maga elpusztult ugyan Persia határszélén (1602.), de titkára Tektander a követtséget végrehajtotta, s visszatérő útjában épen itt szállott partra (a Kaspi tengerbe befagyott hajóról vagy nyolez óráat gyalogolva a tenger jegén) a Terek torkolatánál, s itt időztek vagy hat hétig, míg a jég felolvadt és tovább hajózhattak Asztrakán felé.¹

A eserkeszek azonban ép oly elszántan védelmezték függetlenségüket a török ellen, miként az orosz ellen s fenn tudták azt tartani a két versenyző fél között, az egyes törzsek saját fejedelmek alatt mintegy köztársasági államformában élván, a szükség szerint egymást támogatva. Így az orosz hódítás a XVI. és XVII. sz. folyamán a tengerpartról nem terjedhetett beljebb a hegyek közé.

A XVIII. évszáz elején Nagy Péter ezár több sikerrel kezdte meg a Kaukázus meghódítását. 1696. elfoglalta a töröktől

¹ Ld. Kakas István utazásában az „Iter Persicum“-ban.

Azowot és ura lett a Kubán torkolatának s így nyugat felől férközött a eszkereszkekhez. Kelet felől, a Terek mellett is (a bal parton) megkezdte az előnyomulást. Öt stancziát (statio, katonai őrállomás, erődített falu) építtetett 1712 körül s azokban grebeni kozákokat telepített. Nemsokára a Kaspi-tenger nyugati partját egészen elfoglalta.

Husszain persa sah ugyanis 1712-ben segítségül hívta Afganisztán ellen. N. Péter eleinte habozott, de később felhasználta a persák szorult helyzetét s az elűzött Thomasip persa sahkal kötött szerződés értelmében a Kaspi-tenger egész nyugati partvidéke átengedte neki, 1722-ben bevonult Derbendbe, elfoglalta Bakut és lement seregével Ghilán, Mazenderán és Recht környékéig.

N. Péter miután így 1722. Dagesztán partvidékét a persától occupálta, a Terektől délre folyó Szulak mellett új erősséget emelt Szent Kereszt (Swiatoi Krest) néven, s erős őrséggel rakta meg. Hiába kísérlették meg ezt a dagesztani hegylakók 80,000 főnyi sereggel 1725. kiostromolni és lerombolni, Kropotov tábornok megvédelmezte.

N. Péter halála azonban véget vetett a kaukázusi persa tartományok foglalásának. Anna Ivanovna ezárné feladta a további harezot, Tarkit 1728-ban lerombolták s az orosz csapatok Nadir sah elől a Terek mögé huzódtak vissza. Anna ezárné az 1732. Rechtben megkötött békében visszaboesátotta az elfoglalt partvidéket s az orosz-persa határ ismét a Terek vonala lett. A belgrádi ékében pedig 1739-ben a két Kabard a független tartománynak nyilvánított. A Nagy Péter által építtetett Szentkereszt (Swiatoi Krest) vára leromboltatott; de helyette Anna ezárné a Terek északi partján Kizlárt építtette a Szent Keresztből kivonult kozák őrség számára 1739-ben. Mindez erősen nyugtalanította a eszkereszeket, a kik eddigelé jó szomszédságban igyekeztek élni az oroszokkal, s többször vették igénybe segítségüket a törökök ellen, a kik erősen terjeszkedtek a Kaukázusban. A törökök ugyanis a mohamedán vallás révén befolyást gyakoroltak több hegyi népre, főkép Dagesztan lezg-avar és tatár lakosaira, a kiket az oroszok ellen már I. Ahmed szultán is védelmezett 1604-ben hadaival. Ujabbban a török a persáktól Georgiát követelte magának, a mely tartomány viszont a rokonvallású oroszok segítségét vette igénybe. A török Immeretiát is magának követelte. Salamon király megtagadván az adófizetést, a szultán hadat küldött ellene.

II. Katalin ezárné (1762-től) N. Péter hódítási terveit tovább akarta folytatni s egyik főcéljául a cserkeszek meghódítását tűzte ki. Folytatta az előnyomulást s a kozák őrvonal tovább szervezését a Terek vidékén. Megkönnyítette a munkát, hogy egy kis-kabard herezeg Korina-Kanesokin khán a nagy-kabard herezegektől üldöztetve a keresztyén vallásra tért, Oroszország védnöksége alá állott s egy darab földet a Terek mellett átengedett. II. Katalin tehát rendeletet adott a Kis-kabard föld északkeleti határán egy erősséget emelni s így épült 1763-ban *Mozdok*, melylyel a tereki kozák őrvonal a cserkeszekig tolatott elő. A kabardok hiába tiltakoztak, *Mozdok* felépült s 200 kikeresztelt kabarddal és 50 család domi kozákkal benépesített.

Ettől fogva a kabardok elkeseredett ellenségei voltak az oroszoknak s gyűlöletök az orosz terjeszkedés arányában növekedett. Ekkor kezdődött az az elkeseredett küzdelem oroszok és cserkeszek között, mely közel egy évszázadig tartott.

Az orosz politika az eddigi sikereket biztosítandó a Terek vonala erősítésére 1770-ben egy esomó volgai kozákokat telepített át ide, több stanciezt alkotván általuk. Ettől fogva állandó guerilla harcokat folytattak egymás ellen.

Az oroszoknak a persa hatalom aláhanyatlásával ekkor már a törökkel kellett mérköznie a Kaukázus bírhatása fölött, a mely a cserkeszeket, mint hitsorsosokat is segítette. II. Katalin viszont szövetséget kötött II. Heraeles georgiai királylyal, a ki jogara alatt egyesítette az egész persa fénhatóság alatt lévő Georgiát (1760—1798.) A háború az orosz és a török között 1768-ban megkezdődött. Medem orosz tábornok hadseregével győzedelmesen nyomult előre a cserkeszek között a Kubán mentén a Kaukázus alá, Totleben tábornok pedig a Kaukázuson túl a déli tartományokban hadakozott. Kutaiszt (Immeretia fővárosát) elfoglalta ugyan, de Poti mellett vereséget szenvedvén, visszavezette seregét (1772) Oroszországba.

A kucsuk-kajnardsi békekötés (1774.) mindazáltal megerősítette az oroszokat Azow, Keres és Jenikale birtokában és a két Kabarda lakóit orosz alattvalóknak jelentette ki, a krimi khánságot a töröktől függetlené tette, a török viszont adófizetőkül nyerte a déli Kaukázus, Georgia és Immeretia lakóit.

II. Katalin *Mozdokból* tovább folytatta a kozák határőrvonal

nyugat felé kiépítését. Ekkor települtek és épültek Jekaterinograd, Georgiewsk, Stavropol városai és várai a eserkeszek és más hegylakók ellenében. Ennek következtében 1778. meghódolt a kubáni tatárok khánja Gazi Girai szultán s birtokba vétetett a Kubán északi partvidéke, a régi Tmutarakhán tartomány. Nyugaton a Kubán lett a határfolyó és a további hadműveletek alapja, miként keleten a Terek és a Malka folyó.

A kabardok 1779-ben újra fegyvert fogtak, de kevés szerencsével, úgy hogy az orosz határ a Malkáig terjesztetett, a hol a híres kaukázusi hévvizek biztosítására Konstantinogorsk erőssége épült (1780.)

Katalin 1783. Krimet és a Kis-Tatárországot az alsó Kubánnal csatolta birodalmához. A török viszont Anapát erősítette meg a Fekete-tenger keleti partján, végvárúl, a Kubán torkolatától délre.

Ugyanazon (1783.) évben II. Heraeles, Georgia királya, a persa és török főnhatóság alól függetlenítette és orosz védnökség alá adta magát, elfoglalván Tifliszt. Ez szükségessé tette egy kaukázusi út építését a Kis-Kabardán és a Terek kaukázusi áttörésén a Darjeli hágón keresztül, melynek bázisául a Kaukázus lábánál 1784-ben, a nevezetes *Wladikawkáz* (Kaukázus ura) erősséget építették a Terek jobb partján, ott hol ez a hegyek közül a kis-kabardi sík földre ér.

Ezeknek következménye volt (1787—91.) az újabb török-orosz háború, melynek folyamán a eserkeszeket egy török próféta Sejk-Manzur fanatisálta, mígnem (1791.) Anapa kiostromlásánál maga is orosz kézbe és fogságba került.

A jasszi (1791.) béke után Katalin ezárné folytatta a kubáni kozák határórség szervezését (most már a felső Kubán jobb partja és a Malka között is) melylyel a eserkeszeket egészen bekerítette és a végleg meghódított kabardokat elvágta a Kubántól nyugatra lakó többi eserkeszektől. Ekkor épült többek közt *Batalpasinsk* (a Felső-Kubán mellett), *Pjätigorszsk* az Öthegey alatt s 1792-ben a mostani Kubán menti főváros *Ekaterinodar* (Katalin ajándoka.) Ez a kozák határórség sokban hasonlított a mult századi magyarországi határőrvidékhez.

Georgiát a persák még egyszer hatalmuk alá hajtották (1796), de 1799. a Heraeles fia XIII. György teljesen átengedte I. Pál ezár-

nak országát, melyet ez 1801-ben Oroszországgal végleg egyesített s utóda I. Sándor ezár (1801—25.) orosz tartománynyá organizált.

Georgia birtokba vétele maga után vonta a nyugati szomszéd Immeretia, Mingrélia és Guria és a keleti szomszéd Derbent, Baku, Sirván, Séki, Gandja és Karabagh kánságok elfoglalását, melyet az erélyes *Cicianoff* kormányzó (1802—1806.), maga is grúz (georgiai) származású s a királyi esaláddal rokon benszülött herezeg és utóda Gudovies gróf hajtottak végre.

Az orosz hatalom az 1829-iki drinápolyi békében, a mely kimondotta, hogy az újonnan megállapított déli kaukázusi orosz-török határtól északra minden tartomány orosz uralom alá engedtetik át, az északi Kaukázusban a terjeszkedésre újabb jogalapot vívott ki. Úgyde a eserkeszek sohasem ismerték el a török főhatóságot, felőlük tehát a török nem rendelkezhetett. Kis-Tatárország a melynek néha vazaljai voltak, behodóztatott, ők azonban függetlenségükért készek voltak vért, éltet áldozni. A török tovább is fanatizálta őket a vallás jelszavaival, de a Korán tanainál inkább lelkesítette a bátor herezosokat a szabadság szeretete, az orosz igától irtózás, s a vágy, hogy a két Kabardát felszabadítva, azzal egyesülve vívják ki függetlenségüket.

A Kaukázus keleti népeit, a Terektől délre a Kaspi-tenger felé lakó eseeseneket s a dagesztáni lezg-avarokat még ennél is inkább lelkesítette a vallási fanatizmus s ők is készen állottak magokat a legvégsőig védelmezni. A hazafiság jelszavait vallásos rajongással hirdető profétáik a *muridák* lelkesen hirdették a „szent herez“-ot s vezérek Kadi vagy *Kazi Mollah* és utóda a hős *Samyl* (Sámuel) tanai a herezi lelkesedést a hit fanatizmusával egyesítve mintegy új vallásos szektát, a *muridismust* alkották meg közöttük. Így fellelkesítve kötöttek a lezgek, avarok, kazi-kumikok s a többi dagesztáni hegyi népek véd- és dacszövetséget egymás közt és a eseesenekkel 1825-ben az orosz hódítás ellen.

1830-ban lángolt fel a szent herez tüze Dagesztán bérezei közt, a hol Kazi Mollah a muridák vezére sokáig ura volt a helyzetnek az oroszok felett és számos győzelmet aratott rajongó muridjaival, leleszállva a hegyekről Tarki, Grosznája, Kizlár várai alá, megostromolva egy izben magát Vladikavkáztt is s egészen a Kubánig vezetve győzelemittas hadait (1832). Csak három év multán sikerült

az orosz hadaknak körülfogni őket Himri (a Samyl szülőhelye) bérezei közt, a hol a hit és haza oltalmában maga Kazi Mollah is hősi halált szenvedett. Társát és vezér-proféta utódát az avar Hamzad béget 1834-ben egy avar orgyilkos módon ölte meg egy mecsetben. Az ifjú Samyl, Kazi Mollah jobbkeze és hadnagya megmenekült a himrii vérfürdőből, hogy tovább lobogtassa a szentharez zászlaját és világszerte híressé tegye a muridák dicsőségét.

A míg a keleti Kaukázusban, Dagesztán magas bérezei közt és mélységes völgyeiben a szent harez lángja lobogott, a nyugati Kaukázusban, a Kubán partjain, szabadságharczát vívta a eszkereszek esekély, de elszánt s a vakmerőségig bátor honvédő serege. Az első expediciót a Kazi Molla legyőzője Velliaminoff tábornok vezette ellenök. A hadi terv abból állott: lépésről lépésre haladva elfoglalni a eszkereszek földjét s addig is a kozák határórséggel teljesen körülzárni őket és izolálni minden lehető segédforrástól a törökök vagy egyéb hatalom részéről, a kik sorsuk iránt érdeklődtek. Ennek következtében a tengertől is elzárták őket, lefoglalván az Anapa és Gelenesik közt kereskedő török hajókat és (1836) egy angol kereskedelmi hajót is, a mi nagy felháborodást keltett az angol parlamentben és tiltakozást a kormány részéről.

A eszkereszek elszánt küzdelme s ezek a messzemenő kényszer intézkedések egész Európa figyelmét és rokonszenves érdeklődését felköltötték az addig ismeretlen eszkeresz nép iránt, melynek hősiességében a középkor lovagias erényeinek felújulását látták feltűnni a keleti láthatáron.

Ám a hadak sorsát nem a romantikus lelkek rokon vagy ellenszenve dönti el. Az újabb szerkezetű fegyver legyőzi a kovás puskát, az ágyúk ellen hiábavaló a személyes bátorság és kézi fegyver; a jól táplált kozák többet bír, mint a kereset forrásaitól is megfosztott és kiéheztetett hegylakó.

És mégis az egyenlőtlen és kedvezőtlen viszonyok közt a eszkereszek sokkal kitartóbb ellenállást fejtettek ki, mint az oroszok gondolták. Jóformán minden falut külön kellett bevenni, midőn 1835 és 1836-ban megújították a harezot sok veszteséggel, kevés eredménnyel. A 60,000 főnyi hadsereget 120,000-re emelték, az elfoglalt területeken erődítményeket emeltek és toltak előre, de a eszkereszek meghódolni mégsem akartak. Májig is állanak még a esz-

keszek ellen emelt erődök szemben a eserkesz aulokkal vagy épen közöttük. A legelszántabbak voltak a sapszikok, a kik összeköttetésben állottak a hős Samyllal is, a ki Dagesztán bérezei közt Avariában, a kazikumuk és eseesenföldön, a fanatizált muridák élén, győzelmesen harezolt 1836 óta az oroszok ellen, a kik Hunzák, Dargo és Himri megerősített váraira támaszkodva operáltak. Samyl 20,000 harezosával le-leszállt a hegyek közül a síkságra is. Feldúlta a kabardok földjét, a kik bár rokonszenveztek vele, de a szent harezban nem vettek részt. Az 1843. évben megostromolta Mozdok várát is. Az oroszok évről évre megújított hadjáratai eredménytelenek voltak, épúgy Voronzov herezeg béketárgyalásai is (1845.).

Az 50-es évek folyamán is állandóan lobogott a harez tüze a keleti és nyugati Kaukázus bérezei között. *Bariatynski Sándor* herezegnek sikerült végre 1859-ben Samylt *Hunib* sziklabérezsein körülzárni s óriási erőfeszítés után, ezerek élete árán, a végén, a honnan nem is sejtette, hátulról támadva meg (a megmászhatatlanak vélt falmeredek sziklákon kötélhágesókon felkapaszkodva) a kis Hunib aulba szorítani, utolsó 80 emberével, a kik csak a végkimerülés után adták meg magokat magának a fővezér herezegnek. Mikor Bariatynski Samylt meghódolásra szólította fel, ez azt felelte, hogy „Hunib hegye magas, Allah még magasabb, te pedig alant vagy!” (t. i. a Kara-Kojszú völgyében). A fegyver-átadás helyén kápolna emelkedik, megszentelve a helyet, hol ez a titáni küzdelem s annak zárjelenete végbe ment. Samyl tisztességes fogságban, internálva élte le további napjait. Népe meghódolt a túlerő hatalmának.

A legutóbbi orosz-török hadjárat alatt felharsant még egyszer a harezi riadó a Kara-Kojszu völgyében, mint elmosódott visszhangja a muridák szabadságharezának. Azóta esend és nyugalom van. Hunzák, Hunib stb. bérezein bevehetetlen kaszárnyák s erős őrségek védik a dolgok új rendjét.

Samyl és a muridák leveretése s a keleti Kaukázus meghódítása, jóllehet a eserkeszek nem állottak velök szövetségben, visszahatással volt a eserkeszek ellenállására is, a mely végre is kimerült a tulnyomó erővel szemben.

Am a eserkesz még legyőzve is büszke és hajthatatlan maradt. Hiába próbálta az orosz kormány 1860—61. engedményekkel kibéki-teni őket, a harez végleges befejezése után 1864-ben az oroszok

engedélyével, sőt némi támogatásával, m. e. 400,000 cserkesz kivándorolt Törökországba. Inkább akartak megválni kedves hegyeiktől, völgyeiktől, szülőtteföldüktől, mint a szabadságtól.

Törökország különböző részein letelepedve, ott nagy beesülésnek örvendenek, bár máig sínesenek teljesen aklimatizálódva. A kivándorlás a 70-es és 80-as években is meg-megújult, úgy hogy a nyugati Kaukázusban csak egyes szigetek vannak még belőlük a Kubán, két Szelenesuk, Urup, Laba és Bielája völgyeiben kozák staniezák által megszakgatva. Csak a két Kabarda cserkeszei nem mozdultak régi hazájokból, ők a dolgok új rendjével inkább s már előbb megbarátkoztak.

Az adighék számát manapság még m. e. 120,000-re teszik. Ezek közül néhány *sapzik* aul van Ekaterinodártól nyugatra a Kubán balpartján; az abazechek tömegesen laknak Ekaterinodártól keletre az Afipsz folyótól egész a Labaig¹; *abazák* még inkább délkeletre laknak a két Szelenesuk és a felső Kubán völgyében, tarkázva az előkelő beszélő törzs és a Terek mellől ide kiköltözött *kabardok* auljaival. Felettök délre az Elbrusz tövében a Kubán forrás vidékén laknak a karaesaj tatárok, az Elbrusztól keletre pedig a *kabardok*.

Kegyeltes érzelmekkel szép történeti multjok és nemzeti karakterök iránt és nagy érdeklődéssel s figyelemmel népsajátáságaik megismerésére jártuk be a Cserkeszföld egy részét, majd Samyl hős hun-avar muridjai vitézi tetteinek színtereit a Kaspi-tenger nyugati partján emelkedő „hegyországban“ Dagesztánban s észleleteinkről az igazsághoz híven referálni ezélja a következő soroknak és fejezeteknek.

¹ Jankó János erősen téved, midőn (101. l.) azt írja, hogy »az abazdek, mely törzs a Bialaja és Afipsz közt lakott, *teljesen kivándorolt*«. Több mint 20 falujuk van még e két folyó közt, s 10–12 a Laba és két mellékfolyója völgyében.